

WEISSRUSSISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

VERÖFFENTLICHUNGEN

DER

ABTEILUNG FÜR HUMANISTISCHE WISSENSCHAFTEN

B U C H 9

ARBEITEN DER PHILOLOGISCHEN UNTERABTEILUNG

B A N D II

UNTER DER GESAMTREDAKTION DER PRÄSI-
DIUMS PHILOLOGISCHEN UNTERABTEILUNG

MINSK

 1929

БЕЛАРУСКАЯ АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПІСКІ

АДДЗЕЛУ ГУМАНІТАРНЫХ НАУК

КНІГА 9

ПРАЦЫ КЛАСЫ ФІЛЁЛЁГІІ

66

ТОМ II

ПАД АГУЛЬНАЙ РЭДАКЦЫЯЙ
ПРЭЗЫДЫУМУ КЛАСЫ ФІЛЁЛЁГІІ

МЕНСК ===== 1929

Біб-лі. ім. А. Г. Болинского
Акад. наук БССР

М. Дурново.

Увагі да беларускай фонэтыкі.

1. Да пытання аб беларускім аканьні.

Калі верыць дыялекталёгічным запісам, зробленым да гэтага часу ў галіне беларускіх гаворак, дык усе гэтыя гаворкі распадаюцца на дзьве групы: паўночна-ўсходнюю з дысыміляцыйным аканьнем і яканьнем і паўднёва-заходнюю з аканьнем і яканьнем вялікім: у першай групе выдзяляюцца гаворкі больш паўночна-ўсходнія, у якіх дысыміляцыйнасьць пашыраецца і на галосныя пасля цьвёрдых зычных, тыпу *выда, віла* пры *вады, вядзі*, і гаворкі цэнтральнай паласы, дзе дысыміляцыйнасьць датычыцца толькі галосных пасля мяккіх, тыпу—*вада, віла* пры *вады, вядзі*. Пры гэтым бадай што ўсе запісы ў адносінах перадачы дысыміляцыйнасьці і недысыміляцыйнасьці ў аканьні і яканьні вызначаюцца вялікаю пагоджанасьцю: амаль што ўсе запісы з паўночна-ўсходняй паласы паказваюць на аканьне і яканьне дысыміляцыйнае, з цэнтральнай паласы на недысыміляцыйнае аканьне пры дысыміляцыйным яканьні і з паўднёва-заходняй паласы—на вялікае аканьне і яканьне або яшчэ далей на паўднёвы захад на еканьне і на яканьне няпоўнае.

Супаданьне паміж запісамі, якія прыналежаць розным наглядальнікам, з рознай спрактыкаванасьцю і з рознай навуковай падрыхтоўкаю, нельга вытлумачыць выпадковасьцю, і ня верыць гэтым запісам там, дзе яны паміж сабою згодны, мы ня маем ніякага права.

І тым ня меней, калі я ў бягучым годзе сам пабываў у некаторых мясцовасьцях, што ляжаць яшчэ далей на поўдзень ад паўднёвай граніцы дысыміляцыйнага яканьня, як яна вызначаецца на падставе існуючых запісаў, я выразна чуў усюды, дзе яканьне яшчэ не зьмянілася еканьнем, аканьне і яканьне дысыміляцыйнае. Чым тлумачыцца такая супярэчнасьць паміж маімі нагляданьнямі і запісамі іншых наглядальнікаў?

Я думаю, што супярэчнасьць гэтую магчыма вытлумачыць, і што па сутнасьці супярэчнасьці нават і няма. Наглядаючы аканьне, я падыходзіў да яго з вухам чужака, чалавека, які гаворыць на іншай мове; наглядальнікі, якія рабілі запісы да мяне, бадай што ўсе былі беларусы і перадавалі ў запісах тое, што чулі самі. Вядома, што кожны пры вымаўленьні лёгка заўважае тую розьніцу ў гуках, з якою зьвязана этымолёгічная розьніца паміж словамі ў яго ўласнай мове, як-бы нязначна гэтая розьніца ні была на слух таго, хто гаворыць на іншай мове, і не заўважае або адчувае, як не-этымолёгічную, эмацыянальную, тую розьніцу, з якою ў мове такой розьніцы ня зьвязана,

хаця-б яна і існавала і ў яго ўласнай вымове, але абумоўлівалася чыста фонэтычна або эмоцыянальна. Так, напрыклад, чэхі этымолёгічна адрозьніваюць галосныя доўгія і кароткія: у чэскай мове *dráha* „дарога“ з доўгім *a* ў першым складзе і кароткім у другім і *drahá* „дарая“ з кароткім *a* ў першым і доўгім або *pás* „пояс“ з доўгім *a* і *pás* „пашпарт“ з кароткім—розныя словы; беларус можа вымавіць галосныя гукі і доўга і каротка, але ў беларускай мове гэтая розьніца мае толькі эмоцыянальнае значэньне; з гэтае прычыны беларусу надзвычайна цяжка заўважыць розьніцу паміж доўгімі і кароткімі галоснымі; слухаючы чэха, доўгі час будзе здавацца, што ў *dráha* і *drahá* і г. д.—адны і тыя-ж гукі, і што розьніца паміж імі чыста эмоцыянальная. Наадварот, чэх ня можа заўважыць розьніцы паміж беларускімі *садзіць* і *і ссадзіць*, *сыпны* і *ссыпны* і г. д. або расійскімі *вести* і *ввести* і г. д., бо з розьніцаю ў даўжыні зычных у чэскай мове зьвязана толькі эмоцыянальнае значэньне. Беларус вымаўляе *o* ў слове *воўк* інакш, чым, напрыклад, у слове *сон*, але гэтай розьніцы не заўважае, бо яна залежыць толькі ад становішча ў слове, г. зн. абумоўлена фонэтычна, але француз або немец у беларускім вымаўленьні гэтых слоў пачуе два розныя гукі. Такім чынам, вымаўленьне кожнае мовы або гаворкі староньнім успрымаецца інакш, чым асобаю, для якое гэтая мова або гаворка родная.

Пераходзячы да дысыміляцыйнага аканьня і яканьня, можна адрозьніваць у ім два выпадкі: 1) калі дысыміляцыйнасьць выяўляецца ў вымаўленьні этымолёгічна розных галосных, 2) калі яна выяўляецца ў вымаўленьні аб'ектыўна розных галосных, але якіх этымолёгічна адрозьніць нельга. У першым выпадку мы маем аканьне суб'ектыўна або фонолёгічна дысыміляцыйнае, у другім аб'ектыўна або фонэтычна дысыміляцыйнае. Аканьне (і яканьне) першага тыпу—там, дзе гуку *a* перад складам з галоснымі, адметнымі ад *a*, адпавядаюць перад складам з *a* гукі *ы* і *і*, якія самі па сабе могуць быць ва ўсякім ненаціскным стане. У такіх гаворках пераднаціскное *ы* ў слове *выда* „вада“, адрозьніваючыся ад пераднацісканога *a* ў слове *вады*, можа асоцыявацца з *ы* ў слове *была* і г. д., а таксама ў словах *мысы*, *сыры* і інш., а пераднаціскное *і* ў слове *віла* „вяла“, адметнае ад пераднацісканога *a* ў слове *вялі*, не адрозьніваецца ад пераднацісканога *і* ў слове *віла* „віла“, а таксама *і* ў словах *віно*, *вісець* і інш. Ясна, што ўсякі наглядальнік, беларус і расіец, пры досыць добрай уважлівасьці і сумленнасьці перадасьць такое дысыміляцыйнае аканьне і яканьне дакладна.

Іншая справа ў тым выпадку, калі аканьне (і яканьне) дысыміляцыйнае толькі аб'ектыўна-фонэтычна. Такое аканьне—там, дзе гуку *a* перад складам з галоснымі, адметнымі ад *a*, адпавядаюць перад складам з *a* такія гукі, якія ў іншым становішчы не сустракаюцца і адчуваюцца, як гукі, больш блізкія да *a*, чым да астатніх ненаціскных галосных тэй-жа гаворкі. У такім выпадку чалавек пры вымаўленьні аб'ектыўна ня можа адрозьніць гэтыя гукі ад безнацісканога *a*, хаця вымаўляе іх інакш. Для яго гэта варыянты таго-ж самага *a* (якія звычайна не прызнаюцца, як гэткія), абумоўленыя немагчымасьцю ў гукавай сыстэме яго гаворкі вымавіць пры нормальным ходзе мовы *a* аднолькава выразна ў двух складах аднаго слова, што стаяць побач. У паўднёва-беларускіх гаворках такімі галоснымі, адметнымі аб'ектыўна ад *a*, але якія суб'ектыўна ад яго не адрозьніваюцца, пасьля цьвёрдых зьяўляюцца гукі, больш або менш аднародныя з тымі, якія вымаўляюцца на месцы этымолёгічных *a*, *o* ў складах, што не стаяць

непасрэдна перад націскам, а пасля мяккіх—*е*, часам больш адкрытае, чым *е* націскае, або блізкі да яго гук: *вада, вела* пры *вады вялі*. Адрозніць гэтыя гукі ад *а*, ня гледзячы на тое, што аб'ектыўная розніца паміж *а* і гэтымі гукамі даволі значная, чалавеку, які сам так гаворыць, вельмі цяжка, тым больш што ў эмоцыянальна афарбаванай мове, пры мерным і ціхім вымаўленьні, у такіх гаворках магчыма і вымаўленьне з выразным *а*: *вада, вяла*, нязвычайнае пры нормальным ходзе мовы; цяжка ня толькі чалавеку, мала падрыхтаванаму, але часта і чалавеку, лінгвістычна адукаванаму. Але расіец, у гаворцы якога ва ўсякім становішчы ў першым пераднаціскным складзе зьяўляецца чыстае *а*, або розніца паміж пераднаціскным *а* і гукамі адметнымі ад *а* вызначаецца іншымі ўмовамі, лёгка заўважыць, што ў такой беларускай гаворцы ў складзе перад складам з *а* вымаўляюцца гукі, якія адрозніваюцца ад *а*. Аднак і расіец запішчык ня можа, не карыстаючыся ўмоўнымі абазначэннямі, перадаць на пісьме той голасны гук, які зьяўляецца ў падобных выпадках пасля цьвёрдых перад складам з *а*, бо перадача яго праз „о“ або „ы“ была-б яшчэ далей ад запраўднага вымаўленьня, чым перадача праз „а“. З гэтае прычыны дысыміляцыйнае аканьне ў дыялекталёгічных запісах аказваецца багата радзей, чымся дысыміляцыйнае яканьне.

Прымаючы пад увагу тое, што запісы беларускай народнай мовы рабіліся да гэтага часу амаль-што выключна беларусамі і пры тым, у большасці выпадкаў ня лінгвістамі, то зразумела, што дысыміляцыйнае аканьне і яканьне адзначана толькі там, дзе яно фонолёгічна або суб'ектыўна дысыміляцыйнае, там-жа, дзе дысыміляцыйнасьць застаецца толькі фактам па-заграматычным, аб'ектыўна фонэтычным, запісы яго не адзначаюць. Зразумела і тое, што граніцы дысыміляцыйнага аканьня, яканьня, як яны могуць быць вызначаны па тых матар'ялах, якія ёсць, не супадаюць, бо ёсць гаворкі, дзе пасля цьвёрдых галосны, што стаіць перад складам з *а* надта адрозніваецца ад *ы*, а пасля мяккіх супадае з *і*, г. зн. гаворкі, дзе вымаўляюць, напрыклад, *вада і віла*.

Характар дысыміляцыйнасьці ў гаворках першай групы той-жа, што і ў гаворках другой групы: а ўласна, галосныя, адметныя ад *а*, на месцы этымолёгічных *а*, *о*, *е* зьяўляюцца толькі ў стане перад складам з *а*. Такім чынам, калі фонолёгічна характар аканьня ў паўночна-ўсходніх і паўднёва-заходніх гаворках не аднолькавы, то аб'ектыўна-фонэтычна аканьне паўднёва-заходніх гаворак, апрача гаворак з эканьнем і няпоўным аканьнем, значна бліжэй да аканьня большай часткі паўночна-ўсходніх беларускіх гаворак, чымся дысыміляцыйнае аканьне заходніх паўднёва-вялікарасійскіх гаворак, дзе прынцып дыфэрэнцыяцыі паміж безнаціскным *а* і галоснымі адметнымі ад *а* іншы.

Дысыміляцыйнае аканьне ў фонолёгічнай сыстэме беларускае мовы ў цэлым займае некалькі і іншае месца, чым вымаўленьне гуку *р*. Аб'ектыўна-фонэтычна вымаўленьне *р* у беларускай мове рознае. Побач з гаворкамі, дзе *р* цьвёрдае ва ўсякім становішчы: *куру, гразь, бяры, бярэш, рэзаць, рака* і інш., ёсць гаворкі, дзе існуе ў тым або іншым становішчы і *р* мяккае, як напрыклад, у тых гаворках, якія Растаргуеў называе северскімі, дзе *р* мяккае перад галоснымі задняга раду: *курю, грязь, ряд* (= „рад“ і „ряд“), але цьвёрдае перад галоснымі перадняга раду: *бяры, бярэш, рэзаць* і інш., або ў гаворках, якія давялося мне наглядаць у Бабруйшчыне, дзе *р*, наадварот, цьвёрдае перад галоснымі задняга раду: *бюру, грязь*, але мяккае перад галос-

нымі прэдняга раду: *бярі, бяresh* і інш. Але ва ўсіх гэтых гаворках суб'ектыўна, фонолёгічна існуе адно толькі *р*, бо розьніца паміж *р* цьвёрдым і мяккім там, дзе яна аб'ектыўна ёсьць, не зьяўляецца фактам этымолёгічным, а абумоўлена фонэтычна.

2. Некалькі слоў аб паўднёва-беларускіх дыфтонгах.

Наглядальніку, які вывучае гаворку, гукавая сыстэма якой адметна ад гукавай сыстэмы яго ўласнай гаворкі, надзвычайна цяжка заўважыць тую розьніцу паміж гукамі гэтае гаворкі, якая ў яго мове ня служыць для дыфэрэнцыяцыі слоў або граматычных форм па значэньні, г. зн. не зьяўляецца фактарам этымолёгічным. Для наглядальніка маскоўца такою розьніцаю зьяўляецца, між іншым, розьніца паміж так званымі „дыфтонгамі“ і нормальнымі *о і у* або *е і і* ў паўднёва-беларускіх гаворках. З гэтае прычыны і я, як масковец, ня глядзячы на сваю шматгадовую практыку нагляданьня над живою моваю, у часе сваіх апошніх паездак па паўднёвай частцы Беларусі, мог толькі констатаваць у паўднёва-беларускіх гаворках прысутнасьць асобных галосных гукаў, этымолёгічна адметных ад *о і у* і ад *е і і*, і аднароднасьць іх па спосабу ўтварэньня з аналёгічнымі гукі палескіх гаворак, якія апісаны Ганцовым¹⁾, і з тымі гукі, якія вядомы ў частцы вялікарасійскіх гаворак на месцы старога акутаванага *о і* старога *ь*, але ня мог у кароткі час дакладна ўстанавіць распаўсюджанасьць гэтых гукаў і ўмовы іх зьяўленьня і, такім чынам, праверыць дакладнасьць тых запісаў, у якіх падобныя галосныя адзначаны. Зусім ясна, што выпадковасьць, непасьлядоўнасьць і супярэчнасьць запісаў, якія паказваюць на так званыя „дыфтонгі“ ў паўднёва-беларускіх гаворках, у значнай ступені выкліканы тымі-ж прычынамі, якія перашкодзілі і мне выканаць сваю працу па вывучэньні гэтых гукаў з належнаю дакладнасьцю. Прыпамытую, што з тымі-ж цяжкасьцямі спаткаліся акад. Шахматаў і я, калі нам давялося ў першы раз наглядаць аналёгічныя гукі на месцы старога акутаванага *о і ь* у Егор'еўскім павеце. Мне ўдалося толькі констатаваць існаваньне падобных гукаў, адмовіўшыся ад думкі дакладна ўстанавіць, у якіх ўласна з запісаных мною слоў чутны гэтыя гукі і ў якіх нормальныя *о і е*. Шахматаву пашанцавала знайсці сабе памочніка ў асобе мясцовага селяніна, які дакладна паказваў яму, у якіх выпадках ён вымаўляе „запраўднае“ і „незапраўднае“ *е і о*. Пажадана, каб і пры вывучэньні паўднёва-беларускіх „дыфтонгаў“ наглядальнікі, у мове якіх падобных гукаў, як этымолёгічна самостойных гукаў, няма, карысталіся дапамогаю мясцовых досыць інтэлігентных асоб, якія могуць адрозьніваць такія гукі ў сваёй мове.

„Дыфтонгі“, якія я чуў у паўднёва-беларускіх гаворках, па спосабу ўтварэньня, аднародныя з палескімі „дыфтонгамі“, вельмі дакладна і трапна, хаця некалькі многаслоўна і расплывіста, апісанымі ў Ганцова. Уласна кажучы, назва „дыфтонг“, як верна адзначана Ганцовым, так і назва „поліфтонг“, як мяркуюць некаторыя, да гэтых гукаў не падыходзяць, бо ў успрыманьні пры вымаўленьні і слуханьні яны не раскладаныя. Па колькасьці яны таксама не даўжэй астатніх націскных галосных. На „поліфтонг“ яны яшчэ меней падобны, чым на „дыфтонг“, бо, пры спробе раскласьці іх, больш, чым два элемэнт (у і *о*, *е і і*), заўважыць у іх нельга, але і гэтыя элемэнтныя роўныя галосным у і *о*, *е і і*. Артыкуляцыя гэтых гукаў

верна вызначаецца Ганцовым, як неаднародная, якая пачынаецца з больш закрытай (верхняй) і пераходзіць у больш адкрытую (сярэдняю). Акустычнае ўражаньне ад іх на староньняга чалавека рознае, якое часткова залежыць ад таго, што ў вымаўленьні іх існуе дыялектная розьніца. Каля Слуцку ў вымаўленьні падобных гукаў я чуў ясную перавагу першага, больш закрытага элемэнта (у або і); слухаючы старую кабету, я спачатку ня мог нават адрозьніць іх ад нормальных у і і толькі потым, прыслухаўшыся да мовы дзяўчатак, вучаніц І-га аддзяленьня, я заўважыў, што гэта іншыя гукі. У Бабруйску, наадварот, элемэнт о і е настолькі пераважае, што я толькі насілу мог адрозьніць падобныя гукі ад нормальных о і е. Як відаць, больш дэталёвае і ўважлівае вывучэньне беларускіх гаворак выявіць прысутнасьць такіх „дыфтонгаў“ і там, дзе яны да гэтага часу не адзначаны. Што датычыцца фонэтычных умоў, пры якіх такія гукі зьяўляюцца то бясспрэчнымі могуць лічыцца, здаецца, толькі дзьве: 1) з старога ь і 2) з старога о і е ў новых закрытых складах не ў поўнагалосных злучэньнях, у абодвух выпадках толькі пад націскам; нефонэтычна, вядома, магчымы тыя-ж гукі і там, куды яны маглі быць перанесены па морфолёгічных прычынах. Ці магчымы такія гукі ў якіх-небудзь беларускіх гаворках і пры іншых фонэтычных прычынах, скажаць у сучасны момант, да новых больш дакладных нагляданьняў, нельга, ня гледзячы на тое, што некаторыя запісы на такую магчымасьць паказваюць, як, напрыклад, вельмі добрыя ў іншых адносінах запісы Ляцкага з Гайнаўскай воласьці б. Барысаўскага павету. З так званым „дыфтонгам“ з о староньні наглядальнік лёгка можа, напрыклад, зьмяшаць закрытае о з моцна лябіялізаваным пачаткам, які чуваць, напрыклад, пасьля ў у слове *воўк* і г. д. Якраз, такога роду прыклады ёсьць і ў запісах Ляцкага. Але далейшыя нагляданьні могуць унесці ў нашае ўяўленьне аб фонэтычных умовах зьяўленьня так званых „дыфтонгаў“ зусім нечаканыя зьмены.

П а м ы л к і і п а п р а ў к і.

Стар.	Р а д о к.	Надрукована	Т р э б а
3	21 (зьверху)	ная кую	на якую
8	15 (зьнізу)	XIII—XVII	XIII—XVIII
14	2 (зьверху)	Белакае	Беларускае
21	22 "	Сёмкава	Сямкова
24	17 (зьнізу)	зьвычайнае	звычайнае
25	11 "	Albrÿcht i Mikołaj	Albrÿcht i Mikołaj
32	21 (зьверху)	przymuszony	przymuszony
41	7 "	губных зычных	зычных
66	28 (зьнізу)	бяспэчна... дэналізацыі	бяспрэчна... дэналізацыі
"	3 "	укрiнських	українських
67	5 "	высьвятляцца	высьвятляюцца
69	24 (зьверху)	вымаўляецца	выяўляецца
72	4 (зьнізу)	пасля	перад
83	6 "	sorbischen	serbischen
"	4 "	fakulty universisty	fakulty university
"	3 "	kosmenkého	komenského
84	10 (зьверху)	ѣ	ѣ
86	22 (зьнізу)	лац	лац.
"	13 "	chlód	chlód
92	17 "	chustacrka	chusteczka
94	21 "	chc. лав.	ch слав.
105	17 (зьверху)	как	„какъ“
120	12 "	яко ѿ чалевѣка	яко ѿ галелѣю
122	1 (зьнізу)	ténvsi	tenvis
123	19 (зьверху)	*Q	Q
"	2 радок увагі ¹⁾	чаргаваньне jv y	чаргаваньне jy y
125	21 (зьнізу)	(ъ зам. ъ)	(ъ зам. ъ)
128	16 (зьверху)	тады ак у помніках...	тады як у помніках...
129	увага, апошні радок:	польск. Судапi	польск. Cugani
130	4 (зьверху)	i (ы ^э)	i ^о (ы ^э)
134	2-3 "	ввершенѣ	вверженѣ
135	2 "	на стр. 135 ¹⁾	на стр. 136 ¹⁾
136	3 "	юко	іако
137	увага ¹⁾	1. Частицы с	1. Частицы сі
140	6 (зьнізу)	св. 1144 г.,	ев. 1144 г.,
143	19 (зьверху)	для гістарычнай рускай дыялекталёгіі,	для гістарычнай беларускай (і наогул усх.-слав.) дыялекталёгіі,

Стар.	Р а д о к	Надрукована	Т р э б а
143	увага ¹⁾	на мясцовы заходня- рускі слоўнік,	на мясцовы „заходня- рускі“ слоўнік,
145	23	ωбеца	ωбеца ^а
”	24	ра	тое ра ^а оучинити
146	2	пре вики	пре вики
148	4	бòле	бòле ^е
149	3	па зьмесцу	па зьместу
150	9 зьнізу	роличности	ро ^а личности
153	14 зьверху	і гравюрамі	і мініатурай.
”	9 зьнізу	єфрѣ	єфрѣ ^е
”	17 ”	п слоубы	п слоубы ^е
154	25 зьверху	κενταυρους	κενταυρους
157	5 ”	ω се имѣа	ω сѣ имѣа
”	6 ”	въ пама	въ пама ^а
”	7 ”	въсхотѣ	въсхотѣ ^х
160	7 (зьнізу)	пачатковая	пачаткавай
163	12 ”	Значнаю	Значную
167	7 ”	ў кавалах	ў кавалках
176	7 ”	сарашóчак	с арашóчак
225	20 ”	мы	му
249	11 ”	назыралі	назіралі
280	21 (зьверху)	спаткаюцца	спатыкаюцца
282	1 (зьнізу)	грамадзкіх клясавых	грамадзкіх
289	8 ”	не зьяўляюцца	не зьяўляецца
”	1 ”	моўнай	мовазнаўчай
309	19 (зьверху)	злу, чэнкняў	злучэньняў
”	33 ”	надзвычайне	надзвычайна
312	9 ”	Бубруйшчыны	Бабруйшчыны
214	14 ”	заяўленьне	зьяўленьне
”	10 (зьнізу)	Падрэсьліваючы	Падкрэсьліваючы
315	6 (зьверху)	locale и	locale і
”	30 ”	выстрачаў-бы	выстарчаў-бы
317	8 (зьнізу)	Харабарскай	Харобарскай
318	6 (зьверху)	Да питания	До питания
”	10 ”	можа	можна
319	10 ”	Дыялектологічэскія	Дыялектологічэские
320	29 ”	пахозячы	паходзячы

Увага да стар. 10, п. V: „Кнігі рэлігійна-навуч. характару“.

Для мэтаў Гістар. Слоўніка будуць часткова выкарыстаны толькі „Учит. ев. Калиста“ 1606 г., як найбольш цікавае па мове і часткова ев. Цяпінскага. Усе іншыя, памянёныя ў гэтым пункце помнікі выкарыстоўваць не прадбачыцца.